

Ирина Георгиева

Алкалоидите като част от руската празнична култура

Доц. д-р **Ирина Георгиева** е преподавател към департамент „Нова българистика“ на НБУ, специалист по съвременен руски език, межкултурна комуникация, езикова картина на

света, бизнес руски език и др. Води редица курсове към бакалавърска програма „Русистика (с втори чужд език английски)“ и магистърска програма „Бизнес комуникации“.

Празненствата в традиционното общество винаги са се съпровождали с употреба на алкалоидни вещества. Мисионер от началото на ХХ в. пише, че африканските зулуси след приключване на трудовия сезон „от май до август са се хранили почти само с бира“. Първооткривателите са били учудени от това, че и „най-примитивните племена“ са притежавали уменията да приготвят опияняващи напитки. Преодолявайки всевъзможни трудности, те „изобретили“ свой начин за приготвяне на алкохолна напитка. Например бушмените скотовъдци са се научили да я приготвят от пчелен мед. Като цяло „най-изостаналите“ народи на двете Америки, Австралия, Океания, Африка и Сибир показват поразителна осведоменост относно изготвянето на определени видове опияняващи вещества, които те пушили, пиели или вдишвали (Брайант 1953).

Алкалоидните вещества навсякъде имали сакрален статус, а състоянието на опиянение се възприемало като свещено, в което хората, по тяхно предположение, встъпвали в контакт със задгробните предци, духове, божества и т.н. Както отбелязва руският антрополог В. Н. Топоров: „В много от религиозно-митологичните и ритуални традиции алкохолната напитка е важен атрибут на митологичните персонажи, средство за постигане на особено сакрално състояние“ (Топоров 1980: 256-258). В античната митология опияняващите вещества правят боговете безсмъртни. При гърците това е нектар („преодоляващ смъртта“), а богът на виното и винарите Дионисий е син на самия Зевс. В скандинавските саги злите джуджета, които убиват странстващия певец Квасир, правят от кръвта му *квас* – божествена напитка, която вдъхновява поетите. Средновековните алхимици нарекли получената опияняваща напитка спирт, което означава „дъж“ или „живот“ (от лат. *spiro* – „дишам“, „живея“). Ако в митологията алкалоидните вещества се свързвали с боговете, то в традиционните култури с тях са се разпореждали лидерите на племето (знахари, шамани, магьосници), които са ръководили празничните действия. Те притежавали особена психика, позволяваща им относително лесно да изпаднат в транс (екстаз). Това е уникална способност и изключителен талант към танците, музиката, ораторското изкуство, към съчиняването на песни и химни.

Употребата на опияняващи вещества помагала на участниците в празненствата да изпаднат в транс, който приличал на сеанс на колективен екстаз. М. Елиаде описва подобно действие при тунгусите: „Шаманът започва да звъни с дайретото, да пее и танцува... Неговите помощници заедно със зрителите подхващат рефрена на песента. Шаманът за минута спира, изпива чаша водка, изпушва няколко лули и продължава да танцува. Постепенно той... пада на земята в екстаз... Шаманът се надига и започва да говори с тънък глас... всички присъстващи с радостни викове приветстват завръщането му от света на мъртвите“ (Елиаде 2000: 133). При чукчите „той (шаманът) обикновено с неистови викове и удари на дайретото достигал състояние на изстъпление, което говори за това, че „духът“ е влязъл в тялото му, той подскачал, залюлявал се и произнасял неясни звуци и думи, които се смятали за гласа и езика на „духовете“... (Богораз 1939: 106-107). Състоянието на екстаз или транс спомагало за освобождаване на съзнанието, пораждало фантастични образи и идеологеми, от които се оформяла първичната картина на света. Важна роля тук, съдейки по повсеместното присъствие в качеството на сакрален статус, са играели алкалоидните вещества като биохимичен стимулатор за мобилизиране на творческата енергия.

Сакрализация на алкалоидите в руската култура

За сакрализацията на алкалоидните вещества в руската култура свидетелстват както фолклорни, така и етноисторически източници. Съдът, от който обикновено се е пиело, се нарича в руския език „чара“ или „чарка“. А „чары“ значи възшебство, магия, врачуване. „Чароватъ“ е умение да правиш магия, да твориш чудеса.

В пословиците и поговорките алкохолът носи в себе си жизнеутвърждаващо начало и се противопоставя на смъртта: „Смертний час неминуемый путь; чарочку винца обойти нельзя“, което ще рече „смъртта е неминуема и затова чашката с вино не трябва да се подминава“. В изследванията на етнографа фолклорист от XIX в. А. Н. Афанасиев са налице асоциативните връзки между алкохола и дъжда, който винаги се обожествява в земеделските култури. Дъждът метафорично се свързва с меда, виното, медовината. Чудодейната сила на виното се проявява в приказните сюжети, свързани с царицата, затворена в бъчва от вино и хвърлена в морето. Там тя ражда „чудо-богатир“, който „расте не с дни, а с часове“. Омагьосан и оставен в неволя, юнакът е нещастен, тъй като „няма кой да го нахрани и напои до насита“. И само след като изпива божествената напитка – медовината, която прогонва демоните и дарява красота, младост и здраве, той получава свободата си (Афанасиев 1983: 139-146).

Празникът в руската култура се отъждествява с щастливия живот, предполагащ обилна употреба на алкохол. В литературните паметници от XVII в. авторът рисува мечтаната страна: „Там има езеро, не много голямо, но пълно с вино. И който иска – пие, без да се страхува, дори и по две чашки. Наблизо се намира езерце, пълно с мед. И всеки, който дойде, кой с кофа, кой с паница, кой болен, кой от мъка, да помага господ, си налива. До него има цяло блато медовина. И който мине, да пие и на главата си да лие, коня си да къпе и себе си да мие, и никой с дума не ще го упрекне“ (За разкошния живот 1968: 591-593).

За употребата на алкохол като богоугодно дело се говори и в „Повестта за бражника“, която е в противовес на църковната догма, че „пияниците не отиват в Царството Божие“. „Бражник“ е човек, който се весели, пирува с чаша вино в ръка и чиято душа по волята на

Бога е изпратена до вратите на рая. Опитите на светците да не пуснат „бражника“ в рая се провалят, а Йоан Богослов възвестява на ангелите: „Отворете вратите на светия рай, тъй като господ бог повелява на бражника да бъде с нас в рая отсега и во веки веков. Амин“ (Аксаков 1981).

В народното съзнание през този период употребата на алкохолни напитки се свързва с култа към предците: „Водка са пили нашите бащи и деди, пием и ние; не сме ние първите, няма и да сме последните“.

Това се отнася и за съветската епоха, за времето на „застой“. Своеобразна сакрализация е зафиксирана в този период в тостовете, които съпровождат дори неформалните почерпки, такива като „С Богом!“, „Будем!“, „Поехали!“. Това са сакрални формули, призвани да осигурят жизненото благополучие на участниците. „Духовен“ смисъл в употребата на алкохолни вещества намира съветският човек в прозаическата поема на В. Ерофеев „Москва – Петушки“, като с помощта на алкохола достига сакралната същност на екстаза. На алкалоидните вещества в руската култура се приписват чудодейни целебни свойства. В Древна Русия съществували специални изцеляващи „чаши“, достатъчни за стотина участници. Известна е „чашата на Черниговския княз Владимир Давидович от средата на XII в. с пожелание за здраве на всички, които пият от нея“ (Рибаков 1987: 296). В руските билини (сказания) Иля Муромец оздравява, придобива богатирска сила само след като „наведнъж отпива голяма глътка медовина“ (Афанасиев 1983: 89).

В началото на ХХ в. отношението към водката като към лекарство за всички болести трайно се запечатва в народното съзнание. Споменава се знахар, войник от запаса, който се ползва с широка известност в околията, с уменията си да лекува сифилис. Основен ингредиент в „лечебното средство била водка със силен градус“. Не само войникът от запаса, но и военните лекари предписвали на слабите и болните войници водка като лекарство (Такала 2002: 125-126). В целебните свойства на алкохола вярвали и служителите на църквата. Един от тях твърди на заседание на Комисията по въпроса за алкохолизма (1898), че умерената употреба на алкохола е „полезна, дори в голяма степен укрепва организма“ (Сикорски 1901: 400).

Този ментален пласт е зафиксиран в битовото съзнание на руснаците и днес. Митовете за чудодейното излекуване от смъртоносни болести с помощта на алкохола обикновено се свеждат до следната схема: някой се разболява от неизлечима болест (най-често онкологична), от мъка започва постоянно да пие, макар че до този момент „дори не е докосвал“, в резултат на което след определено време от болестта не остава и помен. Наздравицата в чест на властта е важна част от руската празнична култура. Физическото здраве на лидера до голяма степен го легитимира в очите на традиционното общество. Смятало се е, че всяко негово неразположение задължително се отразява в негативно отношение върху благополучието на социума. В съвременното обществено съзнание този ментален пласт продължава да присъства. В тоталитарните общества информацията за физическото състояние на върховния управник винаги е табуирана, а пропагандната машина го описва млад и винаги физически активен.

Грижата за здравето на властта намира отражение в културата под формата на магически заклинания, а именно тостовете: „По време на царската трапеза винаги се е вдигала наздравица за господаря, т.е. пиело се е за негово здраве, като царят сам подавал чашата на болярите и те отпивали от нея по старшинство...“ (Пиляев 1897: 17). Чашата за наздравица задължително е трябвало да се изпие до дъно, тъй като това е било гаранция

за възплъщаването на магическото заклинание. За тази особеност на руската наздравица споменава един чужденец от XVI в. „Този, който е пръв, взема чашата и... пространно разказва за чие здраве пие и какво му пожелава. След това, като пресуши и обърне чашата, докосва с нея темето си, за да видят всички, че е изпил всичко и желае здраве на този, за когото пият. Освен това му пожелава враговете му да са колкото виното в тази чаша“, затова тя трябва да е абсолютно празна (Герберштейн 1988: 219).

Отказът да се пие за здравето на властта или наздравицата, изпита „не до дъно“, се е разглеждало като престъпление. Описва се такъв епизод: „Веднъж, след предварителна уговорка, по време на пиршество К. Г. Разумовски обвинява един от присъстващите (чиновник от Тайната канцелария) в това, че е оскърбил императора, като не е изпил до дъно чашата за негово здраве. Всичко приключва с факта, че придворните убеждават Петър III да ликвидира тайната канцелария“ (Милников 1991: 66-67).

В сталинския период отказът да се пие за здравето на вождя е можел да струва човешки живот. По думите на Б. Шумяцки, чиновник, ръководител на съветския кинематограф, по време на празненство при „Главния“ се вдига първият тост за здравето на вождя. Шумяцки, който не понася дори мириса на алкохол, само докосва чашата. Сталин... с укор поклаща глава, макар да знае за отношението му към алкохола. И когато получава отговор, че не му понася, Сталин след кратка пауза произнася: „Нищо, и по-корави сме пречупвали“. След седмица Шумяцки получава заповед за уволнение, а след година е разстрелян по обвинение в предателство.

В съветския фолклор благоденствието на нацията също се е свързвало с физическото здраве на вождя. Да си припомним текста на някога популярната песен „Да пием за Родината, да пием за Сталин, да пием и отново да налеем“.

В късния съветски период тостът за здравето на ръководителя е задължителен атрибут по време на всяко празненство. Изследовател арабист, работил като преводач в Афганистан през 1980-те години, разказва за приема в посолството на СССР, на който той присъствал: „Отначало пиха за здравето на Главния секретар, след това за всички членове на Политбюро, за министъра на външните работи, за здравето на гостите, а когато минаха към членовете на ЦК, аз вече няха сили“. И днес наздравицата за началника е почти задължителен атрибут на всяко тържество. При това като правило на масата винаги се намира човек, който да напомни, че за ръководителя се пие „до дъно“.

„Богатирско питие“

В рамките на руската празнична култура лидерството се определя от уменията много да се пие, като при това да се контролира поведението: „Пиян, но е с акъла си, значи две умения има“. Именно така се държат руските богатири (юнаци). Например Добриня Никитич, изпивайки на един дъх поднесената от княз Владимир чаша вино, а също така медовина и сладък мед, с чест извършва богатирски (юнечен) подвиг, като побеждава Змея (Былины 1954: 119). В същото време алкохолът, който води до загуба на самоконтрол, се оценява в руската култура като вреден. Фолклорният персонаж Васка, изпратен от княз Владимир да преговаря с Иля Муромец, не се справя с алкохолния „изпит“, на който го подлага богатирът. Опиянението понижава не само неговия статус, но и на княз Владимир. Затова Иля отправя Васка да си ходи, като не желае да преговаря с него. При това се подчертава благородството на Иля, който се грижи посланикът на Владимир да избегне публичното осмиване, което би хвърлило сянка върху самия княз.

Статутът на богатир е съпроводен от алкохолен изпит. Друг персонаж на руските билини, Василий Буслаев, събирайки дружина, проверява претендентите по следния начин: отначало им предлага обилна почерпка, а после им нанася удари по главата. Само тези, които успяват да се задържат на краката си, биват зачислени в дружината. Историците, оценявайки управлението на един или друг цар, не забравят да отбележат маниера му на пиене. Н. Костомаров пише за Петър Велики: „Лефорт въвежда Петър в чуждестранното общество в немската част на града... Там господства разгулният живот: пият до безобразие, танцуват до припадък... Петър пиеше без мярка, но... бързо отрезвяваше и се хващаше за работа, докато другите след подобен гуляй дълго не можеха да дойдат на себе си“ (Костомаров 1992: 543-544).

Руските самодържци сами оценявали себе си през призмата на „кодекса“ – „да пие много, но да не се напива“. В дневника на Николай II съществува записка, която показва как той се гордее с това, че се е държал достойно по време на войсковата почерпка (количеството на изпитото е подчертано изрично), което не му е попречило да изпълни служебния си дълг: „Вчера изпихме 126 бутилки шампанско. Бях дежурен по дивизия. В един часа предвождах ескадрона... Събудих се – в устата ми сякаш е ношувал цял ескадрон“ (Радзински 1996: 28).

Пиене „по съветски“

Преди революцията народното съзнание асоциира начина на живот на господстващата класа с празник, който олицетворява „щастливия живот“. Източник от XVI в. съобщава: „Обикновеният народ, слугите и робите работят, казвайки, че празнуването и почивката са за господарите“ (Герберштейн 1988: 219). Съдейки по литературните източници, „въздържането от работа“ е било идеал за самите господари. Така при Обломов „животът се разделя на две половини: едната се състои от труд и скука ... другата – от покой и мирно веселие“ (И. А. Гончаров, „Обломов“).

След Октомври 1917 г. дошлите на власт започват по всякакъв начин да утвърждават в съзнанието на народните маси представата за новия живот като празник. Дори трудът е провъзгласен за празник, което намира отражение в съботниците – „празниците на труда“. Действително за съботниците е характерно нетипичното поведение, когато управниците влизат в ролята на обикновени хора. Пример за това е известната картина „Ленин по време на съботник“, на която ръководителят на държавата носи греда като обикновен общ работник. Съботникът като „празнична дейност“ обикновено приключва (а често пъти и започва) с употребата на алкохол.

Празнично-питейната култура с нейните ценности и норми се утвърждава в ежедневието на Русия: „трудовете делници са празник за нас“. Заплатата в битовия дискурс се изчислява в бутилките водка, които могат да се купят с нея. По спомени на Михаил Горбачов неговата съпруга се сблъсква с тоталното пиянство във вуза, където тя в началото на кариерата си работи като преподавател: „Пиеха навсякъде. Дори в катедрата в университета. Раиса беше доцент, а я пращаха да купува салам за мезе!“ (Великжанина 2014).

Утвърдилата се в съветското съзнание идея „трудът е празник“ е въплътена в творбата на В. Ерофеев. Целият работен ден на колектива, в който се труди Веничка, се състои от употреба на алкохол, а в задачата на бригадира влиза съставянето на графици за ежедневно изпитото количество от всеки работник. Именно тези разчети той изпраща на висшестоящото началство, като ги обърква с графиците за изпълнените на задълженията, след което за пореден път е разжалван в редови.

Животът на съветския чавек се намира на кръстопът между две противоположни пространства, което се проявява и в политиката на властта. Периодично обявявайки „борба с пиянството и алкохола“, всъщност на практика никаква борба не се случва, а към въздържателите се отнасят с подозрение не само колегите, но и „началството“. Въпреки това към употребата на алкохол отношението на комунистите е строго, но само в рамките на културния „кодекс“. През 1920 г. сред ръководството на ВКП(б) върви дискусия на тази тема, като за повод, съдейки по отчетите на ОГПУ, служи пиянството на партийните активисти по места (Такала 2002: 234). Част от большевишката върхушка предлага да се считат за предатели подобни партийци, които „могат да издадат тайните на врага“ (Партийна етика 1989: 165). Друга част се придържа към мнението, че трябва да се наказват тези, които „не умеят да пият“, като наказанието е в зависимост от заеманата длъжност.

В общественото съзнание по това време се заражда и идеята за алкохолен изпит, като успешното му полагане е гаранция за социален и кариерен ръст.

Вождовете на държавата маркират своя статут с употреба на голямо количество алкохол. Както пише В. Суходрев, личен преводач на съветските вождове от Хрущов до Горбачов, „Никита Хрущов много обичаше кристална чаша за водка, на вид доста обемиста. Но всъщност тя побираше не повече от две супени лъжици водка. По време на почерпките Хрущов, а през последните години и Брежнев е бил обслужван от личен сервитьор. Той държеше на подноса си бутилка с етикет „Столичная“, пълна само с вода. Аз знаех този факт, тъй като лично се познавах със сервитьорите на Хрущов и Брежнев“ (Суходрев 1999: 432).

Постсъветски период

Наличието на алкохолен „кодекс“ е зафиксирано в битовото съзнание на руснака и днес. В мъжките компании се разпространяват спомени за прекарани празници, в които винаги има информация за изпитото количество и за поведението на участниците в почерпката. С положителна оценка са удостоени тези, които, въпреки изпитото, запазват трезво поведение, а също има амбивалентно отношение към изпадналите „в пълно безсъзнание“. За редовия участник в тържеството „загубата на съзнание“ не се осъжда и дори се счита за задължително условие за достойно прекарване на празника, в същото това време напиването на „началника“ е повод за осмиване.

Присъства и елементът на *юнашкото* пиене, а именно *до дъно* (на един дъх). А. Коржаков си спомня за една почерпка на московска делегация на високо ниво, която е на посещение в Чечня по време на „първата война“. По негови думи С. Грачов (по това време министър на отбраната на РФ) публично осмива Б. Немцов за това, че той след произнасяне на тост не пие до дъно, а само леко отпива. След това Немцов, макар и да се поправя, възприема забележката на Грачов като враждебен жест, което впоследствие се отразява на техните взаимоотношения (Коржаков 1997: 114).

В. Костиков, който наблюдава Борис Елцин в продължение на дълъг период от време в качеството си на негов пресекретар, стига до заключението, че пиянството на президента е било мотивирано от стремежа му да съответства на стереотипа за лидер. „От необходимостта да пие „за компания“ той явно страда. Но длъжността го задължава“ (Костиков 1992: 250).

Нарушаването на алкохолния кодекс служи за основание за вземане на кадрови решения. Освен това Елцин традиционно се отнася отрицателно към обкръжението си, когато нямат мярка в пиенето. По време на едно пътешествие на президента по една от сибирските реки Костиков в състояние на силно опиянение „настойчиво досажда на „шефа“ си по някакъв проблем. Той отначало мълчи, а след това заповядва на охраната да го изхвърлят зад борда на парахода за изтрезняване, въпреки че водата в реката е доста студена (Коржаков 1997: 336).

Употребата на алкохол като ценност в младежката субкултура

Една от причините за това празнично-алкохолната култура да играе толкова важна роля в Русия е доминирането в руския социум на младежките ценности. Те се споделят от повечето и членове независимо от биологичната възраст, смята В. Бочаров в статията си „Русия: младостта срещу старостта? Антропологичен аспект“. В младежката субкултура главни ценности са смелостта, мъжеството, пренебрегване на опасността. Неин важен компонент е пианското дръзко веселие, възпято в билините, „по усам текло, а в рот не попало“ (по мустаците се стичаше, но до устата не стигаше). Ценността на алкохола е по-голяма от парите, от тяхното натрупване.

Героят от епохата на застоя наследява чертите на богатирите от руските билини. Това е скромен, пестелив човек, който е в състояние да извърши подвиг само за едното пиене. Такъв е епическият герой на Владимир Висоцки, който, спасявайки царството от беда, се отказва от полагаемите му се традиционни награди, моли царя за една бъчва вино. И другите персонажи на поета, които също така пият „макар и от сутринта, но за своите си пари“, се радват на голяма популярност в Съветска Русия. Смята се, че парите са голяма ценност при еснафите, а истинските съветски младежи харчат средствата си за гуляи, както се препоръчва в съветската песен: „да пием и пак да си налеем!“.

В руския фолклор отчетливо се проследяват асоциациите, свързващи алкохола с младостта и с присъщата ѝ агресивност. Например шумните гръмотевични бури се сравняват със състояние на опиянение и носят сакрален смисъл: „Както човек, опиянен от вино или мед, е склонен към кавги, разпри и побои, така и боговете и демоните... се отличават с буйство и се стремят към битки“ (Афанасиев 1983: 103). А и на самото военно сражение (битката) се гледа като на „пир“ или на „кървав пир“.

Армейският живот в дореволюционна Русия също тясно се свързва с алкохола. Например „по време на парадите присъства чашка водка в тържествена обстановка, която се изпива на гладно, на една глътка, без да се замезва...“ (Такала 2002: 126). И на село към пианството на „бездетните“ – а неженените и бездетните в традиционната култура винаги са младежи, – руският народ се отнася със снизхождение... Ако пие семеен, тогава той заслужава всеобщо порицание, тъй като „пие, а жена му с децата сигурно и хляб нямат да ядат“.

В сегашно време военно-младежките ценности продължават да определят поведението на членовете на социума. С тази разлика, че пиенето като символ на младежката субкултура отстъпва място на спорта, произлязъл от първобитните войни (набезите) като механизъм за канализиране на младежката агресивност. Следователно празникът се свързва с ирационалните пластове на човешката психика, на позитивните емоции и чувства на единение – радост и веселие. Той е тясно свързан

с опияняващите вещества, които довеждат празнуващите до състояние на екстаз и пробуждат в архаичното съзнание различни образи и идеологеми. Реализацията на празнично-алкохолния архетип в руската култура демонстрира неговата устойчивост в хода на историческата динамика на социума. За това има две причини. Първо, доминиране в тази култура на младежките ценности, които повсеместно са свързани с употребата на алкохол. Дори в индуизма, където йерархията на кастите е построена на принципа на „ритуалната чистота“, забраняваща употребата на алкохол, кастата на воините е имала право на нея. Второ, консервативността на културата в обществото, в резултат на което лидерите укрепват своя статут чрез традиционната празнично-алкохолна култура.

Литература

- Аксаков, К. С. Повесть о бражнике // Аксаков, К. С., Аксаков, И. С., *Литературная критика*. М.: Современник, 1981.
- Афанасьев, А. Н. *Древо жизни. Избранные статьи*. М.: Современник, 1983.
- Богораз, В. Г. *Чукчи*. Л., 1939.
- Бочаров, В. В. Россия: молодость против старости? // *Антропология власти. Власть в антропологическом дискурсе*. СПбГУ, 2006.
- Брайант, А. *Зулусский народ до прихода европейцев*. М.: Изд-во иностранной литературы, 1953.
- Былины*. Л.: Советский писатель, 1954.
- Великжанина, А. Откровенные признания М. Горбачева // *Комсомольская правда*, 2004, 17 сентября.
- Герберштейн, С. *Записки о Московии*. М.: МГУ, 1988.
- Ерофеев, В. *Москва – Петушки*. Повесть. М.: Книжная палата, 1989.
- Коржаков, А. *Борис Ельцин от рассвета до заката*. М.: Интербук, 1997.
- Костиков, В. *Роман с президентом*. М.: Вагриус, 1992.
- Костомаров, Н. И. *Русская история в жизнеописаниях ее главных деятелей*. М.: Книга и бизнес, 1992.
- Маврова, А. Концептът „Масленица / Сирни заговезни“ в контекста на межкултурната компетентност // *Чуждоезиково обучение*, № 5, 2011.
- Мыльников, А. С. *Искушение чудом: “Русский принц”, его прототипы и двойники-самозванцы*. Л.: Наука, 1991.
- О роскошном житии и веселии*. Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси). М.: Худож. лит., 1969.
- Партийная этика. Дискуссии 20-х гг.* М.: Политическая литература, 1989.
- Пыляев, М. И. *Старое житие*. СПб, 1897.
- Рыбаков, Б. А. *Язычество Древней Руси*. М.: Наука, 1987.
- Сикорский, И. А. О некоторых неотложных мерах в борьбе с алкоголизмом // *Труды Комиссии по вопросу об алкоголизме /ТКА/*. СПб, 1901.
- Суходрев, В. М. *Язык мой – друг мой. От Хрущева до Горбачева*. М.: Олимп, 1999.
- Такала, И. Р. *Веселие Руси*. СПб: Нева, 2002.
- Топоров, В. Н. Опьяняющий напиток // *Мифы народов мира: Энциклопедия*. Т. 2. М.: Советская энциклопедия, 1980.
- Элиаде, М. *Шаманизм: архаические техники экстаза*. Киев: София, 2000.